

Az első magyarországi kölcsönkönyvtár

Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben

1

A 18. században angol és francia példák nyomán Európa-szerte elterjedtek az ún. olvasókabinétek (Circulating Libraries, Reading Rooms, cabinets de lecture, Lesekabinet, Lectur Cabinet), a kölcsönkönyvtárak e kezdeti és sajátos változatai. Ezek az olvasókabinétek, mint ismeretes, többnyire könyvkereskedők, illetve könyvkötők üzleti vállalkozásai voltak. Társadalmi és művelődéstörténeti jelentőségüket főként az a körülmény növelte, hogy bennük, csekély kölcsönzési díj fejében, bárkinek lehetősége nyílt könyveket és folyóiratokat olvasni vagy kölcsönözni. Tulajdonképpen három féle intézményt egyesítettek magukban: olvasó kört, kölcsönkönyvtárat és könyvkereskedést, hiszen állományukat többnyire helyben is lehetett olvasni, de a könyvek kölcsönözhetőek és megvásárolhatók is voltak. (Németországban a Lektur-Kabinet eredetileg olvasótermet jelentett; ilyen értelemben emlegették a 18. század végén a bécsi Hofbibliothek nagy terme mellett létezett „Lekturkabinet”-et is, ahol a könyveket helyszínen lehetett olvasni, tanulmányozni. Máshol, pl. Lipcsében „Museum”-nak nevezték az olvasókabinéteket.¹)

Az első hazai olvasókabinétek, illetve kölcsönkönyvtárak történetével már többen foglalkoztak.² A legrégebb ilyen intézménynek az 1787-ben Pesten Gleixner János által alapított kölcsönkönyvtárat tartották Magyarországon. Ugyanebben az évben a soproni Kleinod Antal is folyamodott olvasókabinét engedélyezéséért, de valószínűleg nem került sor végül is ennek megalapítására. A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években sorra alakultak meg az újabb vállalkozások: 1788-ban Doll és Schwaiger könyvkereskedők Pozsonyban, 1790-ben Pfundtner Mátyás Sopronban hozott létre olvasókabinétet, melyek főleg német könyveket tartottak. De 1789-ben Müller Ferenc könyvkötő győri olvasókabinétje már a magyar olvasókra számított, akárcsak Institoris Gábor 1792-ben megnyitott pesti kölcsönkönyvtára is.

Már korábban, a Pressburger Kundschaftsblatt című újság híradásai nyomán, röviden utaltunk arra, hogy 1781-ben is történt említés egy pozsonyi olvasókabinét létesítéséről.³ E híradások és néhány levéltári adat alapján eleinte úgy gondoltuk, hogy a terv valószínűleg nem valósult meg. Újabb kutatásaink

¹ JESINGER, Alois: *Wiener Lekturkabinette*. Wien, 1928. 16.

² L. KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája II. 1772–1849*. Bp. 1975. 195–196. — FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. 35–61.

³ KÓKAY György: *Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt két száma*. MKsz 1973. 185–186. — *A magyar sajtó története 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1975. 114–116.

azonban azt bizonyítják, hogy az intézmény létrejött és rövid ideig bizonyosan működött is.⁴ Ezek szerint az első magyarországi kölcsönkönyvtár nem 1787-ben, hanem már 1782-ben megnyitotta kapuit. Létrejöttének, működésének története ezért is, de egyéb okok miatt is érdemes a figyelmünkre.

2

A *Pressburger Kundschaftsblatt* említett híradásai közül az első a lap 1781. július 8–14. közti datálású számában jelent meg. Ebben egy bizonyos Anton Martin, a pozsonyi „Frag- und Kundschafts-Amt” igazgatója⁵ arról értesítette a lap olvasóit, hogy Pozsonyban olvasókabinét nyílik, amelyben nagyszámú, válogatott német, latin, magyar, francia és angol könyv található, és amely állományát időről időre az újonnan megjelenő művekkel is kiegészíti. A könyvek használati, illetve kölcsönzési díja, ígérete szerint, nem lesz magasabb a bécsi Trattner-féle Lektur-Kabinet árainál. Egyelőre csak ennyi utalás történt a Jean-Thomas de Trattner bécsi vállalatára, amelynek — mint látni fogjuk — a pozsonyi kezdeményezés csak fiókvállalata volt. A közlemény a későbbiek során a vállalkozó anyagi biztonságára hivatkozik, mely azt kívánja, hogy legalább száz előfizető jelentkezék; ebben az esetben évi 20 ft-ban állapítja meg a kabinét évi használati díját. Ha azonban néhány hónapon belül legalábbis a nyolcvanát nem éri el az előfizetők száma, visszaadják az előfizetési díjakat; ha viszont meghaladja a nyolcvan főt, a kabinétet néhány napon belül megnyitják. A pozsonyi vállalkozó kölcsönkönyvtáráról még ezt a tájékoztatást adta: gyűjteménye politikai, gazdasági, jogi és szórakoztató művekből (regényekből) áll; bizonyos benne, hogy mindenkinek megnyeri a tetszését.

A pozsonyi hirdetési lap két héttel későbbi, július 22–28-i dátummal megjelent 17. számában arról olvashatunk, hogy már több előkelő uraság és más tekintélyes személy jelentkezett a meghirdetett olvasókabinét tagjául. A közlemény szerint, amint elegendő számú jelentkező lesz, könyveiket és folyóirataikat szakok szerint fogják csoportosítani, hogy a főnemes, a polgár és a tanuló könnyen megtalálja amit keres. A kiválasztott könyvet az olvasójegy bemutatása és a díj befizetése ellenében mindenki megkaphatja olvasásra. Még arra is vállalkoznak, hogy a rövidebb-hosszabb utazásra induló hölgyeknek és uraknak utánuk küldjék a kívánt könyveket. Tájékoztatást fognak adni az újonnan megjelenő és az előfizetők által igényelt könyvekről is.

A vállalkozás további sorsára nézve — egy darabig — levéltári adatok nyújtanak betekintést. A pozsonyi magisztrátus 1781. augusztus 27-én arról tájékoztatta a Helytartótanácsot, hogy Anton Martin július 30-i beadványára azt válaszolták: ha olvasókabinétet akar alapítani, nyújtsa be működési tervét.⁶

⁴ A *Pressburger Kundschaftsblatt* példányai — kivéve két levéltárban őrzött számát — tudomásunk szerint Magyarországon nincsenek meg. A pozsonyi Egyetemi Könyvtárban (Univ. Knihovna, Bratislava) viszont alkalmunk nyílt a lap 1781–82. évfolyamait áttanulmányozni, és ennek nyomán kellett módosítanunk korábbi feltételezésünket a tervezett olvasókabinét megalakulásáról.

⁵ Személyéről egyelőre nem tudunk sokat. Mindenekelőtt felmerül az a kérdés, hogy a *Pressburger Kundschaftsblatt* szerkesztőjének, Moll Jeromosnak a Pozsonyban 1781 áprilisában megindított Kundschafts-Comtoirja és Anton Marin Kundschafts-Amtja két különböző iroda volt-e, és ha igen, mi volt kettejük viszonya egymáshoz?

⁶ OL 1781. júl. 30.

A pozsonyi vállalkozó — sajnos egy dátum nélküli beadványban — azonban már a vállalkozás esődjéről beszél. E beadványból most már határozottan kiderül, hogy a pozsonyi vállalkozás a bécsi Trattner-féle intézménynek csupán fiók-vállalata kívánt lenni; működését is onnan akarták irányítani. A beadvány megemlíti még egy olyan problémát, amivel a pozsonyi vállalkozásnak szembe kellett néznie: Magyarországon nem engedélyeznek minden olyan könyvet és folyóiratot, amiket Bécsben vagy a monarchia többi országában engedélyeznek.

Csak ezután következik a pozsonyi olvasókabinét sorsával kapcsolatos fontos bejelentés: oly kevés előfizető jelentkezett, hogy felhagytak a terv megvalósításával. Idővel majd még meg fogják látni, hogy egy ilyen vállalkozás megéri-e a fáradságot, de ehhez azt is tudni kellene, hogy milyen könyveket szabad Magyarországra behozni, és milyen művek iránt van érdeklődés. Amint ezekre fény derül, kidolgozza majd a kért tervezetet, és jóváhagyás céljából benyújtja a magasabb hivataloknak.⁷

Anton Martin e beadványa alapján joggal gondolhattunk arra, hogy a pozsonyi olvasókabinét sorsa — legalábbis jóidőre — megpecsételődött. Hogy ez mégsem így történt, az a *Pressburger Kundschaftsblatt* 1782. második évfolyamából világosan kiténik. A pozsonyi hirdetési újság, amely a pozsonyi hirdetési iroda (Kundschafts-Amt) lapja volt, továbbra is napirenden tartja az olvasókabinét ügyét; e teljes évfolyamában folyamatosan és behatóan tájékoztat a vele kapcsolatos újabb fejleményekről. Noha az 1781 augusztusa óta a következő év januárjáig eltelt időszak fejleményeiről sem levéltári, sem pedig sajtóbeli források nem állnak rendelkezésünkre (a *Kundschaftsblatt*-ban sem jelentek meg ekkor vele kapcsolatos közlemények), feltételezhetjük, hogy a vállalkozó nem adta fel tervét, hanem — bizonyára engedélyt szerezve — 1782 elején hozzálátott a kölcsönkönyvtár megvalósításához.

A korábbi kudarcból tanulva, ezúttal úgy látszik a hangsúlyt nem a könyvek-re, hanem a folyóiratok és újságok olvastatására és kölcsönzésére helyezte — legalábbis eleinte. Az eddigi hazai szakirodalom nem mutatott rá megfelelő hangsúllyal arra a fontos tényre, hogy a 18. századi olvasókabinétekben Európa-szerte fontos helyet kaptak a folyóiratok és az újságok. A nagyobb kölcsönkönyvtárak sokszor folyóiratolvasó körökből fejlődtek ki. Különösen ezek révén vált ezután a század végére az olvasókabinétek jelentősége politikai szempontból is kiemelkedővé; ezért fejlődhettek ki sok helyen belőlük a különböző politikai klubok. Ha nálunk, és általában a Habsburg monarchia területén erre a fejlődésre nem is volt lehetőség, hiszen már 1783-tól kezdve fokozatosan megnehezítették működésüket és 1798-ban teljesen be is tiltották őket, de művelődéstörténeti szerepük nálunk is figyelemre méltó volt.

Egy gyakorlati megfontolás is előtérbe helyezhette a pozsonyi vállalkozás esetében a folyóiratokat és újságokat. Ezekre ugyanis, még jutányosabb és előnyösebb volt az előfizetés, mint a könyvek kölcsönzésére. Évi 7 ft-ért, tehát alig többért mint egy lap évi előfizetési díjáért, az olvasókabinét használója számos újságot és folyóiratot olvashatott végig.

De ebbe az irányba hathatott az a példa, amelyet a vállalkozó közvetlen elődjénél és központi vállalatánál, a bécsi olvasókabinéteknél tapasztalhatott. Az első olvasókabinétet Bécsben Jacob Franz Bianchi egy évtizeddel korábban alapította meg.⁸ Csakúgy mint későbbi pozsonyi követője, ő is egy sajátos intéz-

⁷ OL 1781.

⁸ JESINGER: *I. m.* 21 — 52.

ményt („Comptoir der Künste, Wissenschaften und Kommerzien”) és egy hozzátartozó lapot (*K. K. Allergrüdigst privilegirte Realzeitung der Wissenschaften und Commerzien*) is alapított, 1770-ben. Ezek szolgálták alapul annak az olvasókabinétnak a létesítésére, melynek engedélyezését 1771-ben kérte. E bizonyos „Comptoir” sokoldalú vállalkozás volt: hirdetési és fordító-iroda, könyv- és zeneműkereskedés, amely még technikai és művészeti eszközök nemzetközi kereskedelmével és közvetítésével is foglalkozott. Ehhez kapcsolódott a *Realzeitung* című lap és az olvasó kabinét. Ezen olvasó és újságkabinét („Lektur- und Zeitungskabinett”) 1775-ben a Graben Nr. 1178 alól a Kohlmarktra költözött, Trattner épületébe. Egy rövid ideig Karl von Zählheim lett a tulajdonos, majd 1777-től Jean Thomas de Trattner kezébe ment át a vállalkozás. Alatta nagy fejlődésnek indult a kabinét: egyre szorosabb lett az együttműködés a könyvkereskedés és közte, és az állomány is jelentősen gazdagabb lett; megnőtt az újságok és a folyóiratok száma is. 1789-ben úgy írt róla egy német folyóirat, hogy asztalain újságok tengere volt található.⁹

Sem a Trattner-féle kabinétról szóló, sem pedig a hazai könyvtártörténeti szakirodalomban nem volt szó arról, hogy az 1780-as évek elején a nagy bécsi nyomdász-kiadó és könyvkereskedő kísérletet tett egy pozsonyi fiók-könyvtár létesítésére. Erről, mint említettük, főként a *Pressburger Kundschaftsblatt* közleményei alapján szereztünk tudomást. Az 1782. évfolyam első számában már a hírlap- és folyóiratolvasásnak, illetve előfizetésnek az előnyös formájára hívja fel az olvasók figyelmét. Anton Martin kezdetben csak két lap közös járatásához keres jelentkezőket. A bécsi félhivatalos *Wienerisches Diarium* és a népszerű *Erlanger Zeitung* közös előfizetésére buzdít, hangsúlyozva ennek előnyeit és azt, hogy az újság számai egymás után kerülhetnek az előfizetőkhez, akik azokat, kiolvasásuk után, visszaküldenék a vállalkozónak.¹⁰

A felhívásra január végéig csak kevesen jelentkeztek. A jelentkezőkből a *Diarium* és az *Erlanger Zeitung* olvasására két csoportot képeztek, de egyszerűsmd megismételték felhívásukat újabb előfizetők jelentkezésére. Ezekén kívül előfizetést hirdettek a francia nyelvű *Gazette de Leyden* szervezett olvastatására is.¹¹ Egy hónappal később azután arról értesülhettek az olvasók, hogy a *Wiener* és az *Erlanger Zeitung* olvasására már kellő számban jelentkeztek, de azért további érdeklődőket is várnak. A *Gazette de Leyden* eddig mindössze két olvasójuk figyelmét keltette fel, ezért várják további előfizetők jelentkezését.¹²

Június elején azután egy újabb híradás jelent meg a *Pressburger Kundschaftsblatt*-ban. E szerint a bécsi olvasókabinétben található tudományos folyóiratokat és újságokat Pozsonyban is szándékoznak járatni. Ezért felhívják mindazok figyelmét, akik e lapokat olvasni akarják, jelentkezzenek a pozsonyi Kundschafts-Amtnál (amely a bécsi „Comptoir der Künste, Wissenschaften und Kommerzien” nevű intézményhez hasonló szerepet játszott), ahol évi 7 ft-ért, esetleg még kevesebbért lehetőségük nyílik erre.¹³

Érdeemes végigtekinteni azon a címlistán, amely azt mutatja meg, mely lapok rendszeres olvasására buzdították előfizetőiket:

⁹ JESINGER: *I. m.* 53—141.

¹⁰ *Pressburger Kundschaftsblatt* (PK) 1782. jan. 7—12.

¹¹ PK 1782. jan. 20—26.

¹² PK 1782. febr. 10—16.

¹³ PK 1782. jún. 2—8.

Pot-pourri, Journal Encyclopedique, Mercur de France, Esprit des Journeaux, Journal de Paris, Der Deutsche Merkur, Das Deutsche Museum, Die Ephemeriden der Menschheit von Iselin, Büschings Wöchentliche Statistische und Historische Nachrichten von Büchern und Sachen, Berliner Litteratur und Theater Zeitung, Theater Journal für Deutschland, Allgemeine Deutsche Bibliothek, Die Bibliothek der Schönen Wissenschaften, Leipziger Verzeichniss neuer Bücher, Das Lichtenbergische Magazin der Künste und Wissenschaften, Der Schlözerische Briefwechsel, Das Neue Politische Journal, Die Kaufmännischen Hefte, Das Magazin des Kunst- und Buchhandels, Die Chronologen, etc.

Az ún. „tudós” (gelehrte) újságok közül a következőket sorolták fel:

Die Gazette d'Agriculture et de Commerce, Die Hamburger Buchhändler Zeitung, Die Göttingische, Gothauer, Erfurter, Frankfurter Zeitung és a Wiener Realzeitung.¹⁴

Vagyis a kínálatot tartalmazó összeállításon a legjelentősebb német újságok és folyóiratok mellett francia lapok is szerepeltek. A következő számban ismét felhívást találunk azok számára, akik a „legelőkelőbb” folyóiratokat és újságokat olvasni kívánják. A pozsonyi olvasótársaságba („Lekturgesellschaft”) való belépésre szólítják fel őket: belépésük után megkaphatják a rendelkezésre álló lapokat két-két napra, olvasás céljából. Ezúttal is megismétlik a rendelkezésükre álló újságok és folyóiratok címeinek felsorolását.¹⁵

A június 17 - 23-i számban azután bejelentik azoknak, akik a korábban közölt lapok olvasásában részt kívánnak venni, hogy július elejétől kezdve már rendelkezésükre fognak állni. Mivel a bécsi olvasókabinétnak fél évre előre kell az előfizetést beküldeni (tehát úgy látszik, Trattner maga fizette elő a lapokat pozsonyi leányvállalata számára is), ezért kéri az érdeklődőket, küldjék be az előfizetési díjat: fél évre 3 és fél ft-ot.¹⁶

A továbbiak során újabb könnyítést vezettek be a folyóiratok olvasásánál. Egyes német folyóiratok kölcsönzését ugyanis a könyvekéhez hasonló feltételekhez kötötték, vagyis ezeket is napi egy-egy krajcárért lehetett kölcsönkapni. Hangsúlyozták, hogy ezáltal a tudománykedvelők néhány krajcárért hozzájuthatnak olyan folyóiratokhoz, amelyek egyenként is több forintba kerülnének. A híradás szerint már is kölcsönözhető ilyen formában az *Olla Potrida*, a *Das Deutsche Museum*, a *Der Deutsche Merkur*, a *Der Volkslehrer* és a *Die Allgemeine Deutsche Bibliothek*.¹⁷ E címeket a továbbiak során a 32. számban újakkal egészítették ki. Kölcsönözhetővé vált még a *Der Schlözerische Briefwechsel*, a *Neue Bibliothek der Schönen Wissenschaften und Freyen Künste*, és a *Berliner Theater-Zeitung*. Jelentették ezeken kívül még a korábban jelzett lapok új számainak megérkezését is.

Később is rendszeresen hírt adtak az új lapok, illetve az új számok érkezéséről. Sőt, szeptembertől kezdve nemcsak a folyóiratok címeit közlik, hanem röviden ismertetik a beérkező számok tartalmát is, sőt olykor magáról a lapról is rövid tájékoztatást adnak. Az október közepi, 42. számban azután újra összegezik azoknak a német és francia lapoknak a címeit, amelyek náluk kölcsönözhetőek. A harminc folyóirat- és újságcímet tartalmazó katalógus mindössze egyetlen magyarországi lap, az *Ungarisches Magazin* címét tartalmazta. Igaz, hogy azt is megjegyezték a lista végén, ha valamelyik olvasójuk olyan

¹⁴ PK 1782. jún. 2 – 8. 90 – 91.

¹⁵ PK 1782. jún. 9 – 16. 95.

¹⁶ PK 1782. jún. 17 – 23. 98 – 99.

¹⁷ PK 1782. júl. 21 – 27. 119.

folyóiratot vagy újságot kíván megkapni, amelyik nem szerepelt az összeállításban, azt is beszerzik és megküldik.¹⁸

Az üzletileg tapasztalt és a bécsi Lese Kabinet irányításában is már járatos Trattner, illetve pozsonyi megbízottja (a bizonyos Anton Martin, akinek személyére nézve nem sikerült eddig érdemlegeset megtudni) tehát mindent megtett a siker érdekében. Meghonosította, miként a bécsi intézményben tették Bianchi után, a folyóiratok kölcsönzését, és lehetővé tette, hogy aránylag olcsón, számos korabeli laphoz hozzájuthasson az érdeklődő kliens. Komoly szervező munkát végzett a folyóirat-kölcsönzés lebonyolítása érdekében. Az előfizetők lakásukon kapták kézhez a kért lapokat, mégpedig folyamatosan, az újabb számokat is. A kisebbeket fél, a nagyobbakat egy napig tarthatták maguknál. Visszaküldésük után nyomban kaptak egy másik folyóiratot. Még azokat is figyelembe vették, akiknek nappal nem volt idejük vagy alkalmuk elolvasni őket: számukra estére küldték meg és másnap reggelig maradhatott náluk.

Mindez az igyekezet azonban úgy látszik, hogy a korabeli magyarországi és pozsonyi viszonyok között, mégsem érte el a kívánt eredményt. Ahogy közlekedett az év vége, felhívták olvasóik figyelmét az előfizetések megújítására, hangsúlyozva, hogy a tekintélyes mennyiségű folyóirat előfizetéséhez és a postaköltségekre nekik is időben szükségük van e díjakra. Ezért november közepén felszólították olvasóikat, hogy a hónap végéig küldjék be az esedékes előfizetéseket.¹⁹ A *Pressburger Kundschaftsblatt* december eleji számában azonban arról tudósítottak, hogy fáradóásaik ellenére nem valósulhat meg a meghirdetett folyóiratok előfizetése. Ugyanis oly kevesen jelentkeztek, hogy ilyen nagyszámú lapot csak igen nagy ráfizetéssel járathatnának. Mégis jártni fogják a legjobb 10–12 lapot, és előfizetőiknek ezekkel szolgálhatnak majd.²⁰ A további fejleményekre nézve azonban már nem kapunk több tájékoztatást; maga a *Pressburger Kundschaftsblatt* is megszűnik(?) a december 22–28-i (52.) számmal. Érdekes mindenesetre, hogy ugyanabban az évben, amikor az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* már 320–400–500 előfizetővel rendelkezett, e kedvezményes folyóiratolvasási vállalkozás a német nyelvű folyóiratok olvasására nem talált kellő számú – a jelzett feltételek szerint még száz – érdeklődőre sem a hazai német polgárság és a németül tudó magyar rétegek köréből.

3

A folyóiratok kölcsönzése mellett a pozsonyi olvasó kabinet természetesen súlyt helyezett a könyvek kölcsönzésére is. Mint általában a korabeli kölcsönkönyvtárakban, itt is a divatos regényirodalom termékei álltak az érdeklődés előterében. (Több nyugati országban a 18. század végi és 19. századi regények nagy részét főként éppen a könyvtárak számára adták ki.)²¹ Már a *Kundschaftsblatt* 1782. 4. számában közzétettek egy listát azokról a regényekről,

¹⁸ PK 1782. okt. 13–19. 166–167.

¹⁹ PK 1782. nov. 10–16. 184.

²⁰ PK 1782. dec. 1–7. 196.

²¹ *Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert.* Hamburg, 1980. 11–12.

amelyeket bárki, a könyv értékének megfelelő betét elhelyezése fejében, napi egy krajcár olvasási díjáért kölcsön kaphat. Az olvasók megnyerésére kezdetben a következő regényeket ajánlották kölcsönzésre:

Civan König in Bungo, eine japonische Geschichte in 2 Theilen, Reichart und Adelgunde, item Geschichte der Lady B . . . , dann Die Begebenheiten der Victoria Ponty beysammen in einem Bande, Begebenheiten des Roderick Random, in 2 Theilen, Geschichte des Herrn Redlichs und seiner Bedienten, in 4 Theilen. Die schöne Singerim, oder Begebenheiten der Marquisin Justina in 2 Theilen. Die Virtuose oder Begebenheiten einer flämischen Sängerin und der Lebenslauf der Karoline M . . . in einem Band. Begebenheiten einer kozakischen Stands-Person in 2 Theilen. Die Begebenheiten des Herrn von Verval Bellerose genannt in 2 Theilen. Der durch seine freymüthige Aufrichtigkeit glücklich gewordene Bauer, oder die Begebenheiten des Herrn von *** in 2 Theilen.²²

E szórakoztató lektúr-irodalom jellegzetes termékeinek bemutatása után a vállalkozó annak a reményének ad kifejezést, hogy sikerük lesz. Abban is bíztak, hogy maguk a kölcsönzők is időről időre mind több bájos történetet bocsátanak a rendelkezésükre vagy eladás formájában, vagy pedig úgy, hogy az értük befolyt kölcsönzési díj felét megkapják. Vagyis a vállalkozás keretein belül – akárcsak Trattner bécsi intézményében – szinte egybeolvadt a könyvkereskedői (sőt antikváriusi) és a kölcsönkönyvtári tevékenység. Nem csak kölcsönöztek, de el is adtak, sőt vásároltak is könyveket.

A pozsonyi lap következő számai rendszeresen tájékoztatták az olvasókat az új könyvekről. A későbbiek során is a szórakoztató regény-műfaj dominál, de felbukkannak azért különböző szakkönyvek, irodalmi, vallási, világnézeti, filozófiai és nyelvészeti munkák is. A 8. számban egy magyar nyelvű könyv is szerénykedik a zömmel német, kisebb részben latin nyelvű kiadványok között, amely azt vizsgálja, melyik felekezet képviseli az igaz hitet.²³

A február 24–márc. 2-i számban megnyugtatták a kölcsönzőket, de még inkább a hatóságokat, hogy nem tartanak botránkozató könyveket, hanem kizárólag csak a cenzúra által engedélyezett olvasmányokat kölcsönöznek.²⁴ Úgy látszik már ekkor szükség volt erre a mentegetődzésre, jöllehet csak egy évvel később, 1783. március 29-én jelent meg az a rendelkezés, amely az egész Habsburg Birodalom területén minden olvasókabinétet szigorú cenzúra alá helyezett.²⁵ A felvilágosult abszolutizmusra jellemző kettősség: egyrészt bizonyos engedmények a felvilágosodásnak, másrészt aggodalom, hogy bizonyos nem kívánatos eszmék az alsóbb néprétegek körében is elterjednek, ezúttal is megmutatkozott. Sonnenfels úgy vélekedett például a csupán csak tolerálnak minősített munkáknak a könyvtárakban való elhelyezéséről, hogy ezeket kizárólag a nagyobb, és csak szűkebb kör által látogatott gyűjteményekben legyen szabad őrizni, és nem a néhány krajcárért mindenki számára nyitva álló Lese Kabinétekben, ahol az olvasók kíváncsiságát éppen e művek botrányt okozó részei érdeklik.²⁶

²² PK 1782. febr. 3–9. 22.

²³ PK 1782. febr. 17–23. 30.

²⁴ PK 1782. febr. 24–márc. 2. 34.

²⁵ JESINGER, Alois: *Wiener Lekturkabinette*. Wien, 1928.

²⁶ „Die bloss tolerierte Schriften nur für die Sammlungen reicher Particuliers zu zulassen, nicht aber für die um wenige Groschen jedermann offen stehenden Lese Kabinete, massen darin gerade derley anstössige Theile die Neugierde der Leserlinge reitzen' rand die kaiserliche Genehmigung und die Hofentschliessung von 25 März 1783 stellte alle Lesekabinette unter eine strenge Zensur. Zwei Jahre später wurde diese Vorschrift wiederholt und für jedes verbotene Buch eine Strafe von 50 Dukaten festgesetzt.“ I. m.

A cenzúra által jóváhagyott és az olvasók rendelkezésére álló könyvek jegyzékét a 10. számtól kezdve kezdték közölni. A következő számokban folyamatosan beszámoltak az újabb gyarapodásról is. Az állomány rohamos gyarapodását jelzi, hogy volt olyan száma a pozsonyi lapnak, amikor 50 új címet is felsoroltak. A félév végére már 400 fölé emelkedett a közzétett könyvcímek száma.

E folyamatosan közölt állománylista becses forrásanyagot nyújt a kor népszerű olvasmányainak megismeréséhez és tanulmányozásához. A korabeli olvasókabinétek gyakran adtak ki nyomtatott katalógusokat állományukról, de ezek közül sajnos, csak kevés maradt fenn. A pozsonyi vállalat is készült ilyen megjelentetni, de végül is nem került rá a sor, mert keveselték könyveik számát. Helyette Trattner Tamás 1782. januári, februári és márciusi jegyzékeit ajánlották, valamint a bécsi Lektur Kabinet 1777-ben kiadott alapkatalógusát. (*Catalogue des livres françois, italiens et anglois qui servent de premier fonds au cabinet litteraire de Vienne*. Vienne, Chez Jean-Thom. de Trattner, 1777.)²⁷ Később a Trattner-örökösök újabb katalógusát javasolták olvasóiknak. Ebből is látszik, hogy a pozsonyi olvasó kabinet mennyire összefüggött a bécsi intézménnyel.

Nincs alkalmunk ezúttal a pozsonyi olvasókabinétben található könyvek beható elemzésére, hiszen ez külön tanulmány tárgya lehetne. A 18. század végi hazai ízlés- és olvasástörténet szempontjából az ilyenféle összeállítások és katalógusok értékelése nagyon tanulságos lenne, de ezúttal csak nagyvonalakban vázoljuk e könyvek jellegzetességeit.

Az összeállításokban a már említett szórakoztató regény-műfaj a továbbiak során is vezető szerepet játszott. Nyelvük zömmel német, sok köztük a franciából és angoltól való fordítás; az április eleji számban pedig egész sor francia és olasz nyelvű könyvet soroltak fel. E divatos konzum-regényeket („román”-okat), melyeket a külföldi szakirodalom a 18. század végi, ún. első olvasási forradalom tipikus képviselőinek nevez, jól jellemzi már néhány cím is. (Szerzőjük legtöbbször nem is volt feltüntetve, ezt nem is tartották fontosnak: legtöbbjük anonim módon jelent meg.) Néhány cím a sok közül:

Eleonore, Natur Roman und Empfindung, Karl und Henriette von Thalheim, Der glücklich gewordene Friseur, Walter und Natalie, eine Geschichte in Briefen, Die misstrauischen Verliebten, eine Erzählung in Briefen aus dem Englischen.

E lektűrök mellett azonban lehetett számos irodalmi értékű művet is kölcsönözni a pozsonyi kölcsönkönyvtárból. Goethe, Gellert, Rabener, Hagedorn, Gessner, Kleist, Pope összes művei, Klopstock Messiasa, Campe Robinsonja, Voltaire Henriadja és Lessing szomorú játéka is megszerezhetőek voltak olvasásra. Kétségtelen, hogy az irodalmi színvonalú művek száma lényegesen kisebb volt az előző kategóriáénál.

A szépirodalom mellett nem hiányzott a felvilágosodás jellegzetes, ismeretterjesztő tendenciája sem a pozsonyi kölcsönkönyvtárból. Életrajzok, földrajzi, történeti, filozófiai munkák is előfordultak; szerepeltek az állományban nyelvtanok és szótárak is.

Külön figyelmet érdemelne az olvasók ízlésének, viselkedésének vizsgálata. Találhatók ugyanis adatok a könyvtár jelentkezésével kapcsolatos olvasói visszhangra is. Ilyen volt pl. a könyvjegyzék közlésének kezdetén az a közle-

²⁷ PK 1782. ápr. 14–20. 61.

mény, mely szerint a 90. számú könyvre jelentkeztek a legtöbben — már heten(!), és így már csak 2—3 személy hiányzott ahhoz, hogy a „társaság” teljes legyen.²⁸ E könyv a házassági erkölcs kérdéseivel foglalkozott. (*Lehr- und Grundsätze zu einer beglückten Ehe vom Joseph C***. Wien, 1781.*)

Érdekes kezdeményezés volt Lavater négy részes, 12 kötetből álló, fiziognómiai műve kollektív olvastatásának megszervezése. A problémát e kiadvány drágasága (több mint 100 Gulden volt az ára) jelentette, ami — mint a vállalkozók írták — nem tette lehetővé a többkötetes munka beszerzését magán-személyek számára. Ezért a cég kedvezményes lehetőséget kívánt nyújtani a mű elolvasásához. E cél érdekében egészen részletes tervet eszeltek ki. Mindenkinek, aki olvasni kívánta Lavater köteteit, csak két forintot kellett befizetnie, egyet a jelentkezéskor, egyet pedig a könyv megkapásakor. A 12 kötetes munkát egyszerre 12 személy olvashatta. A kötetek visszakapásakor nyomban megküldte a Lesekabinet a következőt. Egy-egy kötetet az olvasó 3 napig tarthatta magánál, vagyis a teljes sorozat elolvasására 36 nap állt rendelkezésre. Pontosan kijelölték még azt is, hogy melyik (hányadik sorszámú olvasójeggyel rendelkező) kölcsönző mikor kapja kézhez az egyes köteteket. („So wird also z.B. derjenige der das Billet N.6. hat, den 16. Oktober den Anfang mit Lesen machen, der so N.20. hat, den 27. December, u.s.w.”) Azt ajánlották, hogy egy-egy városban álljon össze tíz személy, és akkor e kis csoport egy hónapig tarthatja magánál egy kötetét. Arra is volt lehetőség, hogy valaki 3 napnál tovább tartsa magánál a kötetet, ebben az esetben több jegyet kellett vásárolnia, és ekkor 6, illetve 9 napig olvashatta. A 13 pontból álló utasítás arra is felhívja végül a figyelmet, hogy a legkisebb hanyagság is nagy zavart és rendetlenséget okozhat a kölcsönzésben, például ha nem küldi valaki pontosan tovább a könyvet. A teljes mű magas árára való tekintettel, csak 50—60 érdeklődő esetén valósulhat meg az akció, melyről azután több híradást nem kaptunk.²⁹

Láttuk, hogy a pozsonyi vállalkozás a kölcsönzésen kívül a könyvek vételével és eladásával is foglalkozott. Miként a bécsi olvasókabinét Bianchi után, Trattner alatt egyre inkább összefonódott a könyvkereskedéssel, úgy látszik a pozsonyi leányvállalatnál is hasonló volt a helyzet. Eladásra szánt könyveik nagyrészt maguk is használtan vásárolták, vagyis antikvár könyvkereskedelmet is folytattak. A számukra átengedett könyvekért tisztességes províziót ígértek, eladásuk, illetve kölcsönzésük esetében. Egy alkalommal (márc. 17—23.) egy 121 kötetből álló könyvgyűjteményt kínáltak eladásra: meg lehetett vásárolni egyben az egész gyűjteményt, de részleteiben is.

A *Pressburger Kundschaftsblatt* a pozsonyi Kundschafts-Amt lapja volt, hasonlóképpen Bianchi bécsi Lektürkabinetjéhez, melynek kiadásában meg a *Wiener Realzeitung* jelent meg. Eddigi ismereteink szerint a pozsonyi hirdetési újság szerkesztője Moll Jeromos volt; az újabban felbukkant adatok szerint azonban — mint láttuk — a pozsonyi iroda igazgatója egy bizonyos Anton Martin volt. Azt is láttuk, hogy a vállalkozás a bécsi Trattner-féle Kabinetnek a leányvállalata lehetett.

Érdekes és elgondolkoztató jelenség mindenesetre az a körülmény, hogy a *Pressburger Kundschaftsblatt*ban többször olvashatunk a többi pozsonyi könyv-

²⁸ PK 1782. jún. 9—16. 95.

²⁹ PK 1782. szept. 1—7.

kereskedőnek, tehát e könyvkereskedéssel összekötött olvasókabinét üzleti konkurrenséinek a kiadványairól is. Úgy látszik a hirdetés nagyobb hasznot jelentett, mint amekkora az üzleti versenytársak népszerűsítése által okozott kár volt. A március végi számban pl. (márc. 24—30.) arról lehetett olvasni, hogy különböző pozsonyi nyomdászok és könyvkereskedők azzal az igénnyel léptek fel, hogy a hirdetési lap tegye közzé a sajtóikat hétről hétre elhagyó, friss kiadványaik címeit. A vállalat késznek bizonyult erre, és azt is jelezte, hogy ezért melléklettel kell lapjukat bővíteni. E mellékletekről úgy vélekedtek, hogy azokat év végén egybe lehet kötni, és egy betűrendes mutató segítségével éves katalógusnak is fel lehet használni.

A 29. számban a pozsonyi Doll-testvérek könyvkereskedésének hirdetése olvasható az új könyveikről. De közzölt hasonló hirdetéseket a pozsonyi könyvkereskedők közül Anton Löwe, valamint Michael Benedikt és társa is. Ez utóbbi három magyar nyelvű könyvet is hirdetett, köztük a *Gróf Valltron, avagy a Szubordinatzió* (1782) címűt, melynek a magyar nyelvű színjátszás történetében volt szerepe, valamint Tomka Szászky János *Introductio in geographiam Hungarico antiqui et medii Aevi*. (Pozsoni, 1781) c. munkáját.

A pozsonyi vállalkozás, ellentétben a bécsi Lektürkabinettel — úgy látszik nem rendelkezett elég hellyel és egyéb feltételekkel a helybeli olvasáshoz: ők főként a kölcsönzésre és az eladásra rendezkedtek be. Az aug. 25—31. számban például arról olvashatunk, hogy készült általuk egy jó katalógus, melyben minden olvasó könnyen megtalálhatja a keresett könyvet és azt otthon kényelmesen elolvashatja. Vendégeiket egyenesen arra kéri, hogy magában a hivatalban ne foglalkozzanak olvasással, amíg erre nem nyílik alkalom, hiszen kényelmetlen dolog valami bizalmas olvasmányunkat idegenek tudomására hozni.

Figyelemre méltó volt a vállalkozásnak az az ajánlata is, mely szerint hajlandók voltak minden olyan kívánt könyvet is beszerezni, amely nem volt nekik. Arra hivatkoztak, hogy az ízlésbeli különbségek és a könyvek ára lehetlenné teszi minden szükséges könyv beszerzését. Ezért ha valaki — a cenzúra által engedélyezett — könyvet kíván olvasni, árának harmadrészével előfizethet rá. Ha ez megtörténik, nyomban kézhez kapja a kívánt könyvet, mely annyi napig lehet nála, ahány krajcár kitelik az előfizetéséből.

4

A pozsonyi olvasókabinét 1782 utáni sorsára nézve egyelőre nem tudunk semmit. Azt sem tudjuk biztosan, hogy információink főforrása, a *Pressburger Kundschaftsblatt* 1782 végével valóban megszűnt-e, vagy csak a további példányait nem ismerjük? Annyi bizonyos, hogy az 1782. december 22—28-i, 52. számban a könyvek felsorolása végén az olvasható, hogy folytatása következik.³⁰ Egy kis megjegyzés pedig arra kéri fel az újság előfizetőit, hogy szíveskedjenek a következő félévre beküldeni az előfizetői díjat. Ezek arra is utalhatnak, hogy nem szűntek meg a vállalkozások, vagy legalábbis nem teremték azok megszűnését. Az egy éven keresztül — az 1782. évben — figyelemmel kísért kezdeményezéssel kapcsolatban láttuk, hogy nehezen indult meg: az iránta megnyilvánuló érdeklődés nem volt tömeges. De abból a tényből,

³⁰ „Die Fortsetzung künftigt”. (107.)

hogy mégiscsak érdemesnek látszott a vállalkozást megindítani, arra is következtethetünk, hogy bizonyos közönségsikert azért mégiscsak elért.

Bármi is derüljön még ki e vállalkozás további sorsáról, annyi így is bizonyos, hogy 1781–82-ben Pozsonyban az első magyarországi olvasókabinét, illetve üzleti célokból alapított, könyvkereskedéssel kombinált kölcsönkönyvtár valósult meg.

KÓKAY, GYÖRGY

Die erste leihbücherei in Ungarn

(Ein Lesekabinett in Pressburg im Jahre 1782)

Der bisherigen Fachliteratur nach wurde das erste Lesekabinett in Ungarn von János Gleixner 1787 zu Pest gegründet. Auf Grund der gleichzeitigen Mitteilungen des *Pressburger Kundschaftsblattes* ist aber nachweisbar, dass ein Lesekabinett oder Leihbücherei in Pozsony (Pressburg) schon im Jahre 1782 funktionierte, über dessen Gründung und Tätigkeit kann man ein Bild auf Grund dieser Mitteilungen und archivalischen Quellen bekommen. Diesen Quellen nach, im Juli 1781, gab der Direktor des Pressburger »Frag- und Kundschafts-Amtes«, Anton Martin zum ersten mal den Plan der Eröffnung eines Pressburger Lesekabinetts bekannt. Es kam auch zum Vorschein, dass dieses Unternehmen die Filiale der Wiener Firma Johann Thomas Edler von Trattner war. Obwohl es anfänglich nicht genug Interesse für die Pressburger Leihbücherei gab, begann sie doch 1782 ihre Tätigkeit. Das neue Unternehmen stellte am Anfang hauptsächlich das Lesen der Zeitschriften und Zeitungen in den Vordergrund. Es wurden zahlreiche Wiener und andere deutsche, gleichwie einige französische Zeitungen abonniert, die, ebenso wie die Bücher, billig zu ausleihen waren. Das Pressburger Lesekabinett beschäftigte sich natürlich auch mit Bücherauslei: hauptsächlich ankündigte man die Produkte der zeitgenössischen Lektür-Literatur, die von der Zensur genehmigt waren. In der Pressburger »Anzeiger-Zeitung teilte man fortdauernd die Titel der neu erworbenen Bücher mit. Unter diesen gab es, obwohl in minderen Masse, Werke von literarischen Wert und auch populärwissenschaftliche Werke. Das Pressburger Unternehmen, ebenso wie das Wiener Geschäft Trattners, war nicht nur eine Leihbücherei, sondern auch eine Buchhandlung: sie kauften, verkauften und liehen aus Bücher, sie hatten aber keine Gelegenheit einen Lehrsaal zu versichern. Was den Schicksal des Pressburger Lesekabinetts nach 1782 anbelangt, wissen wir vorläufig nichts: unsere Quelle, das *Pressburger Kundschaftsblatt* hörte nämlich im Jahre 1782 auf zu existieren.